

СЕКЦІЯ 4

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

ДОСЛІДЖЕННЯ СОРОМУ ТА ЙОГО РЕЦЕПЦІЯ У ТВОРАХ МИСТЕЦТВА

STUDY OF SHAME AND ITS RECEPTION IN ARTWORKS

Сором – це складна емоція, яка відіграє важливу роль у нашому житті та культурі. Попри те, що сором уперше згадувався ще у давньогрецьких філософів, дослідження цієї емоції довгий час оминалось у науковій площині, оскільки сором часто заперечується або не схвалюється, виникає поза усвідомленням тощо. Причиною цього було те, що досить довгий час розуміння людської природи не було об'єктом інтенсивного методичного дослідження, відповідно, весь цей час дослідники оминали все, що стосується людських емоцій, серед яких і сором. Часто це пов'язують з тим, що Зигмунд Фрейд сорому приділяв порівняно мало уваги, тоді як акцент робив на вині. А згодом увага дослідників була зосереджена саме на почутті «провини» через різні історичні фактори. Таким чином, дослідження такого почуття, як «сором», почались лише в другій половині минулого століття, коли він стає більш цікавим для науковців і з'являються дослідження, які насамперед спираються на антропологічний аспект. Згідно із сучасними дослідженнями встановлено, що хоча природа сорому є незмінною скрізь у світі, наявні різні способи визначення, переживання, розпізнавання та передачі сорому. Тобто є велика кількість інтерпретацій такої емоції, крім того, з огляду на національні та культурні особливості ця емоція несе абсолютно різний зміст, що яскраво видно, порівнюючи культури Заходу та Сходу. Ця стаття пропонує огляд історії дослідження сорому, його розуміння в західній та східній культурах, а також проявів цієї емоції у зображальному мистецтві. Зокрема, як візуалізація сорому у мистецтві наводяться приклади з образотворчого мистецтва, серед яких – давньогрецька скульптура Афродіта Кнідська та картина одного з ключових представників братства прерафаелітів Вільяма Голмана Ганта – «Пробуджений сором», де митцями проведена рецепція цього почуття у власних творах. Підсумовуючи, ця стаття має на меті пролити світло на історію дослідження сорому, культурні варіації в його розумінні та вираженні, а також його представлення у візуальному мистецтві. Саме міждисциплінарний підхід сприяє глибшому розумінню

складності сорому, охоплюючи його як індивідуальні, так і соціокультурні виміри.
Ключові слова: емоція, сором, психологія, культура, мистецтво.

Shame is a multifaceted emotion that plays a significant role in both individual and collective contexts. Although ancient Greek philosophers such as Plato and Aristotle briefly mentioned shame, systematic scientific inquiry into this emotion was lacking for an extended period. This knowledge gap can be attributed to various factors, including the disapproval and denial often associated with shame, its unconscious nature, and the limited attention given to shame by influential figures like Sigmund Freud, who primarily emphasized guilt. The scientific exploration of shame gained momentum in the latter half of the 20th century when scholars began to recognize its importance and anthropological relevance. Studies emerged that focused on various aspects of shame, including its universal nature and the distinct but culturally influenced ways in which it is defined, experienced, recognized, and communicated. Comparisons between Western and Eastern cultures revealed significant variations in the interpretations and meanings attributed to shame. Cultural and societal norms, as well as individual experiences, shape the understanding and expression of shame. This article provides a comprehensive overview of the historical development of shame studies, with particular emphasis on its manifestation in Western and Eastern cultures, as well as its portrayal in visual arts. It highlights notable examples from fine arts, such as the ancient Greek sculpture "Aphrodite of Knidos" and the painting "Awakened by Conscience" by William Holman Hunt, a key figure in the Pre-Raphaelite brotherhood. These works exemplify how artists have captured and represented the essence of shame throughout history. In summary, this article aims to shed light on the history of shame research, the cultural variations in its understanding and expression, and its representation in visual arts. Through an interdisciplinary approach, it contributes to a deeper comprehension of the complexities surrounding shame, encompassing both its individual and sociocultural dimensions.

Key words: emotion, shame, psychology, culture, art.

УДК 159.9.07
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.53.6>

Миرونюк О.Ю.
асистент кафедри історії мистецтва
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Сердобольський А.В.
студент магістратури
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Останніми роками сором як особлива властивість людини все частіше привертає увагу науковців. Соціологи вивчають його соціальний характер, історики досліджують феномен виникнення цього феномена, культурологи – його культурні різновиди, а етнологи наголошують на етнічній зумовленості його проявів. Однак протягом нетривалого проміжку часу виникла ціла низка переважно психологічних та психоаналітичних робіт,

присвячених проблемі сорому. Велика кількість дослідників наголошує на особливості сорому, оскільки він є суто прерогативою людини. Сором вважається найбільш ранньою формою моральної самооцінки як історично, так і психологічно.

Християнство вважає саме почуття сорому першим переживанням людини після гріхопадіння. Для сучасних уявлень про сором характерне розуміння його як особливої форми

моральної самосвідомості, тісно пов'язаною із совістю, честю, гідністю.

Людство загалом давно цікавилось цією емоцією, а перші згадки про сором можна побачити ще у працях Платона та Арістотеля, які підкреслювали його соціальний характер, говорячи про те, що походження та умови сорому слід шукати у суспільстві.

Проте досить довгий час розуміння людської природи не було об'єктом інтенсивного методичного дослідження, ситуація докорінно почала змінюватись лише 200 років тому. Відповідно, весь цей час дослідники оминали все, що стосується людських емоцій. До прикладу, дослідження такого почуття, як «сором», почались лише в другій половині минулого століття [3]. Частково це пояснюється тим фактом, що на початку сучасної психології в 1900-х роках Зигмунд Фрейд, який тоді був головним рушієм цієї нової ще дисципліни, сорому приділяв порівняно мало уваги, тоді як акцент робив на вині. Це провалля було неодноразово помічено науковцями ще багато років тому, зокрема Еріксон уже у 1950-х стверджував, що сором – це емоція, яка вивчена не досить, тому що в нашій цивілізації вона занадто рано поглинається почуттям провини через різні історичні фактори [7, с. 227].

До того ж у західній культурі тривалий час переважав акцент на почутті провини. Зокрема, Кауфман також стверджував, що навколо сорому існують сильні культурні табу та бракує адекватної універсальної мови для опису цієї емоції [10]. Крім того, західна психологічна література з вивчення сорому в наступні десятиліття здебільшого пов'язувала цю емоцію як шкідливу або навіть патологічну для добробуту людини [5; 10; 18]. Таким чином, сором західні науковці називають негативною та руйнівною для душі емоцією. Це включало такі визначення, як «емоція, що пожирає душу», за Юнгом [9, с. 23], або ж Томкінсове визначення сорому як «хвороби душі» [22, с. 118].

На думку того ж Кауфмана, американське суспільство як культура взагалі засноване на соромі, але сором тут лишається прихованим, оскільки табу на нього настільки суворе, що люди поводяться так, ніби сорому не існує взагалі. Попри це, Кауфман підкреслює, що «сором є основною перешкодою в усіх стосунках, будь-то батьки–діти, вчитель–учень чи терапевт–клієнт» [10, с. 7]. Насправді, сором не дарма називають головною емоцією повсякденного життя [19, с. 239], і існує величезна кількість емпіричних доказів провідних дослідників, які вказують на те, що сором є основною емоцією, яка викликає багато психологічних проблем людини.

Однак абсолютно протилежним є сприйняття сорому на Сході, де сором має не таке негативне сприйняття, а часто сприймається

більш позитивно. У китайській культурі його, зокрема, називають «людською здатністю, яка спрямовує людину всередину для самоперевірки та спонукає її до соціально та морально бажаних змін» [12, с. 769]. Таким чином, сприйняття глобального розколу, пов'язаного із соромом, виглядає дещо різним: первинні культури Заходу сприймаються більше як такі, що базуються на почутті провини, підкріплені причинно-наслідковим мисленням, тоді як у східному суспільстві, сором підкріплює культурну ідентичність та є частиною світогляду в їхньому групово-орієнтованому мисленні [6; 21]. Тобто індивідуалізм Заходу передбачає, що жителі Заходу є більш самостійними, а отже, більше зосередженими на провині за власні неправомірні дії, тоді як колективістські цінності Сходу роблять жителів Сходу більш взаємозалежними, а отже, вони більше стурбовані своїм соромом в очах громади [12; 14].

Однак, оскільки сором є емоцією, притаманною всім людям, правильніше буде сказати, що однакова динаміка сорому спостерігається в кожній культурі, хоча в різних суспільствах вона формується по-різному та в різному ступені [16].

Вже в більш сучасних дослідженнях, які насамперед спираються на антропологічний аспект, встановлено, що хоча природа сорому є незмінною скрізь у світі, існують різні способи визначення, переживання, розпізнавання та передачі сорому [20]. Однак треба все ж таки наголосити, що цілеспрямованих досліджень сорому все ж було не досить через те, що сором як афект важко вивчити. Це пояснюється тим, що сором настільки болючий, що його часто відмовляються визнавати, заперечують або не схвалюють, і тому сором в основному виникає поза усвідомленням або ховається за вторинними емоціями, такими як гнів, страх або горе [11]. До прикладу, якщо говорити про страх, то він попереджає нас «боротися або тікати» перед обличчям небезпеки. Але якщо ми боїмося всього, то в нас з'являється параноя і ми не можемо нормально функціонувати. З іншого боку, якщо ми будемо занадто безстрашні, навіть коли стоїмо вічна-віч з хижакком, нас з'їдять. Подібним чином і сором у своїй функціональній та адаптивній формі є здоровою емоцією, яка робить нас більш людьми, сигналізує про межі наших стосунків. Оскільки люди є соціальними істотами з природною схильністю до групових зв'язків, що потребують підтримувати зв'язок з іншими індивідами, а не бути виключеними ними. Тобто здоровий сором допомагає регулювати соціальну поведінку людини, сигналізуючи нам, коли ми діяли неприйнятним чином поза соціальними нормами.

Швидкочинне або короткочасне відчуття сорому, яке супроводжується достатньою

кількістю зовнішніх проявів, таких як збен-теження, сором'язливість або знеохочення, сигналізує іншим про те, що ми визнаємо неправомірні дії та готовність внести зміни, щоб уникнути відмови. Таким чином, здоровий сором може керувати нашою соціальною поведінкою, сприяти соціальній згуртованості та навіть змушувати нас бути більш чуйними та співчутливими до себе та інших. Однак також правильно, що сором може функціонувати дезадаптивно, що призводить до гострого почуття сорому або його заперечення, що породжує безсоромність. Сором'язливість чи безсоромність змусять нас поводитися нерационально. Дійсно, нейронаука говорить нам, що коли викликається сором, виникає дуже дестабілізуюча емоційна реакція, яка запускає панічну емоційну систему. Відчуттям і образам тепер важко злитися в єдине ціле. Оскільки висока активація лімбічної системи відповідає зниженій активності префронтальної кори, наша регуляція емоцій часто дає збій на цьому етапі [15]. Порушення регуляції емоцій призводить до порушення обробки вищого порядку, необхідного для прийняття правильних рішень [8; 13; 17]. Це означає, що логічні процеси мислення тепер недоступні для регулювання правого відділу мозку. Зважаючи на це порушення, люди можуть почати поводитися безвідповідально.

Сором є важливим інтимним духовним почуттям людини, яке має велике значення і потребує особливої обережності й чутливості з боку оточуючих осіб. У сучасному суспільстві найбільш видимими формами прояву сорому є:

1) свідомість особи про свою невідповідність моральним цінностям, стандартам і ідеалам, які домінують у суспільстві;

2) сором за відхилення від норм високої моральності та цивілізованих форм спілкування;

3) почуття сорому виникає, коли інтимні психічні стани особи неочікувано втручаються та розкриваються перед іншими людьми, що призводить до почуття незахищеності;

4) людина може відчувати сором за відкрите виявлення теплих почуттів та емоцій щодо іншої особи, що призводить до відсутності емоційного накалу у спілкуванні й загальному негативному стану. З огляду на ці фактори сором стає значним елементом людського існування, який впливає на якість міжособистісних взаємин і може сприяти розширенню негативних аспектів життя [17].

З огляду на те, наскільки велике значення ця емоція займає в житті людини, не дивно, що над нею рефлексували й різні світові митці. Певно, вперше ми бачимо умовне зображення сорому у скульптурі «Афродіта Кнідська» (приблизно 350 до н. е.), автором якої є дав-

ньогрецький скульптор Праксітель. Важливо зауважити, що це є першим у давньогрецькому мистецтві монументальним зображенням повністю оголеної жіночої фігури, але ми бачимо, що скульптор зробив акцент на тому, що богиня закриває дітородний орган. Саме ця скульптура стала поштовхом для створення великої кількості інших творів мистецтва з оголеними жінками, але для всіх них є характерним моментом прикриття тіла, зокрема, «Венера Медичі». Враховуючи той аспект, що жіноче тіло на цих мистецьких творах усе ж таки оголене, то його прикриття символізує саме почуття сорому, оскільки сексуалізація тіла довгий час була чимось табуованим. Тому використання подібного мотиву у мистецьких творах не є дивним [4].

Наступним етапом зображення сорому у мистецтві варто враховувати релігійні зображення сцени вигнання з раю Адами та Єви, адже згідно з книгою Буття саме це вони відчували. Як зазначається: «...дала вона плід Адамові, і він їв. І одразу ж вони побачили, що голі, і засоромилися. Сталося щось жахливе. Щось змінилось... Адам і Єва спробували сховатися від Бога і позбутися сорому, вкривши себе листям. Але в них нічого не вийшло, бо їхня проблема була не зовнішньою, а внутрішньою. Сором став результатом гріха, а гріх діяв подібно до отрути» [1]. Тоді прабатьки стали символами уособлення всього людського сорому, що яскраво зобразив Мазаччо у Капелі Бранкаччі (Флоренція), а згодом цей же сюжет неодноразово повторювався митцями у різний час, що свідчить про яскравий їхній інтерес до дослідження цього почуття через мистецькі практики.

Крім того, наслідуючи давньогрецькі традиції, у своєму творі «Народження Венери» торкнувся сорому італійський художник Сандро Боттічеллі. У цій картині він зобразив сюжет народження Венери із мушлі. Її поза та жести свідчать про цнотливість та сором свого тіла, тобто це той же канон, що розробив ще Праксітель.

Іншим відомим твором мистецтва, де особливо характерно зображено досліджувану нами емоцію, є картина Вільяма Голмана Ганта, видатного англійського митця та одного із засновників Братства прерафаелітів – «Пробуджений сором». Звісно, що інтерпретації картини можуть бути різними й не всі дослідники однаково її характеризують, однак варто зосередитись суто на зображеному. Молода дівчина встає з колін пана, який навряд чи є її законним чоловіком. Вони обидва не мають каблучок, крім того, капелюх і рукавичка чоловіка, розкидані по кімнаті, свідчать, що у цьому будинку він гість. Обличчя дівчини вказує на духовне одкровення: вона раптово побачила все, що її оточує: і гріх, і втрачений час,

і помилковий шлях, що веде тільки до пекла. Ймовірно, що сором є однією з емоцій, що спонукало її до цього. Майже всі елементи в інтер'єрі картини несуть певний алегоричний сенс. Годинник із закритою кришкою символізує даремно витрачений час, а музичні ноти – це атрибут стислості та ефемерної природи життя [2].

Але досить цікавим є й інше спостереження, яке враховує не візуалізацію емоції сорому у творах мистецтва, а відчуття сорому глядачем від перегляду того чи іншого твору. Свого часу саме це наробило значного галасу, а згодом зробило роботи надзвичайно популярними. Зокрема, серед подібних робіт необхідно згадати твори імпресіоністів з оголеною натурою («Олімпія» та «Сніданок на траві» Мане), а також багато інших, які суттєво відрізняються від прийнятих норм.

Отже, дослідження сорому є надзвичайно актуальним, оскільки ця первинна емоція, яка притаманна всім людям, довгий час перебувала поза інтересами науковців. У попередніх дослідженнях її часто вважали шкідливою чи по суті плутали з іншими почуттями, як то вини чи провини. Однак сором має й важливі позитивні складники, саме тому їх виокремлення є на часі доцільним. Крім того, сприйняття сорому є абсолютно різним у західному та східному світі, що є важливим для подальшого дослідження.

Також важливо зазначити, що емоція сорому безпосередньо впливає на формування моралі людей, а отже, у сучасних умовах надзвичайно значуща насамперед у зв'язку зі зростаючими вимогами до формування активної творчої особистості, здатної знайти своє місце в житті, самовизначитися та реалізувати себе. На базі культурологічних та антропологічних теорій формується уявлення про сором як про регулятивний механізм соціального контролю, що виник разом з появою соціальних норм, стандартів та ідеалів. Звісно, що умовні дослідження цієї емоції не могли не вплинути на мистецтво, то широко використовувались у зображальному мистецтві. Слід зазначити важливість досліджень феномену сорому у загальнолюдському значенні, оскільки він є дуже важливим інструментом як у соціалізації людини та вихованні дітей, так і в таких вузькоспецифічних галузях, як психотерапія нарцисичних розладів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. Ілюстрації Гюстава Доре. Київ : Мультимедійне видавництво Стрельбицького, 2023. 570 с.

2. Barringer T.J. Pre-Raphaelites. New Haven, CT : Yale University Press, 1998. 176 p.

3. Berman J. Exposing shame. *Death Studies*, 35(8), 2011. P. 768–774.

4. Christine Mitchell Havelock. The Aphrodite of Knidos and Her Successors: A Historical Review of the Female Nude in Greek Art. University of Michigan Press, 2007. 158 p.

5. Creighton M.R. Revisiting shame and guilt cultures: A forty-year pilgrimage. *Ethos*, 18, 1990. P. 279–307.

6. Crystal D.S., Parrott W.G., Okazaki Y., & Watanabe H. Examining relations between shame and personality among university students in the United States and Japan: A developmental perspective. *International Journal of Behavioral Development*, 25, 2001. P. 113–123.

7. Erikson E.H. Childhood and society. London, England : W.W. Norton, 1950. 448 p.

8. Gross J.J., & Thompson R.A. Emotion regulation: Conceptual foundation. / In J. J. Gross (Ed.), *Handbook of emotion regulation* New York, NY : Guilford, 2007. P. 3–24.

9. Jung C.G. The undiscovered self. New York, NY : American Library, 1957. 88 p.

10. Kaufman G. The psychology of shame: Theory and treatment of shame-based syndromes. 2nd ed. New York, NY : Springer, 1996. P. 364.

11. Lewis H.B. Shame and guilt in neurosis. New York, NY : International University Press, 1971. 525 p.

12. Li J., Wang L., & Fischer K.W. The organization of Chinese shame concepts. *Cognition and Emotion*, 18(6), 2004. P. 767–797.

13. Mende-Siedlecki P., & Ochsner K.N. Emotion regulation: Neural bases and beyond. / In J. Decety & J.T. Cacioppo (Eds.), *The Oxford handbook of social neuroscience*, 2011. P. 278–284.

14. Muller R. Honor and shame: Unlocking the door. Philadelphia, PA : Xlibris, 2001. 230 p.

15. Panksepp J. Affective neuroscience: The foundations of human and animal emotions. New York, NY : Oxford University Press, 2005. 480 p.

16. Peristiany J.G., & Pitt-Rivers J. Honour and grace in anthropology. Cambridge, England : Cambridge University Press, 1992. 260 p.

17. Phan K.L., & Sirpada C.S. Emotion regulation. / In J. Armony & P. Vuilleumier (Eds.), *The Cambridge handbook of human affective neuroscience*, 2013. P. 376–394.

18. Schneider C.D. Shame, exposure, and privacy. Boston, MA : Beacon, 1977, 180 p.

19. Scheff T.J. Shame in self and society. *Symbolic Interaction*, 26(2), 2003. P. 239–262.

20. Shweder R.A. Toward a deep cultural psychology of shame. *Social Research*, 70, 2003. P. 1109–1130.

21. Sue D.W., & Sue D. Counselling the culturally diverse: Theory and practice. 5th ed. New York, NY : Wiley, 2008. 200 p.

22. Tomkins S.S. Affect, imagery, consciousness: The negative affects. Vol. 2, 1963. 580 p.